

סגולה

גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת

מזאת

יעקב ישראל סטל

גליון 08 • יום שלוש בחודש מרחשון, תש"פ

נזיד עדשים ומלח

א. נזיד העדשים וכפיות הטובה של המן

בשעה שיעקב בישל נזיד עדשים, נכנס עשו וביקש: "הֲלֵעֵיטִי נָא מִן הָאֲדָמָה הָאֲדָמָה", והסכים בתמורה לכך למכור את בכורתו. ואז: "וַיַּעֲקֹב נָתַן לְעֵשָׂו לֶחֶם וְנִזִּיד עֲדָשִׁים, וַיֹּאכַל וַיִּשְׂתֶּה, וַיָּקָם וַיֵּלֶךְ..." (בראשית כה כט-לד).

בסיבת הדבר שיעקב נתן לעשו גם לחם, דבר שלא נתבקש, כבר דנו המפרשים¹. אך מעולם לא שמענו, שסעודתו של עשו כללה יותר מלחם ונזיד עדשים. לא במדרשי חז"ל ולא במפרשים.

ואולם בפיוט אנונימי שבא להשלים את הקדושתא הקלירית 'אזכור סלה זכרון מעשים' לפרשת זכור, מעלה הפייטן את עניין הגורל שהפיל המן עובר לגזירתו ותוך הדברים מזכיר את סעודת נזיד העדשים שהגיש יעקב לעשו, אביו־זקנו של המן:

* הפניה ביבליוגרפית מלאה נרשמה, בדרך כלל, בהופעתה הראשונה בלבד.

1 יש מפרשים שהלחם היה לקיום המכירה (עי' בנסמן להלן, הערה 12), ומפרשים מאוחרים מסבירים, שהוספת הלחם היתה כדי שלא לתת פתחון פה לעשו לבטל את מכירת הבכורה בטענה שלא היתה דעתו מיושבת מחמת רעבונו (עי' בכל אשר הביא הרב ח"ש אבראהם, דבר תורה, א, פרשת תולדות, ניו־יורק תשסו, עמ' רג. תודתי להרב אריאל אביני על ההפניה).

זְכוֹר יוֹם לַיּוֹם וְחוֹדֶשׁ לַחוֹדֶשׁ
הַפִּיל פּוֹר עַד זֶה חוֹדֶשׁ
וְלֹא זָכַר מֶלֶח נִזִּיד עֲדָשׁ.²

כלומר: את זמן הוצאת גזירתו לפועל קבע המן בהפלת פור "מיום ליום ומחודש לחודש", שנפל על "זה חודש", חודש אדר³, "ולא זכר מלח נזיד עדש" שהאכיל יעקב את עשו, אביו-זקנו של המן, ובכך הצילו מרעב ושמא אף ממות⁴. למיטב ידיעתי, אין במדרשים שלפנינו 'טענה' כזו על המן. ורק בפיוט 'אשר הניא', ברכה מפוייטת ארצישראלית קדומה ביותר⁵, נשמעת טענה דומה כלפיו:

- 2 ע' פליישר, 'לפתרון של כמה בעיות יסוד במבנה הקדושתא הקלאסית', ספר חנוך ילון, רמת גן תשלד, עמ' 449, טורים 11-13. זמנו של הפייטן אינו ידוע, וכנראה שאינו קדום למאה התשיעית ולא מאוחר מהמאה האחת עשרה. וכך תוארך הפיוט ב'מאגרים'.
- 3 ע' אסתר ג.
- 4 ע' פירוש ר' יוסף בכור שור, בראשית כה ל, שעשו אמר ליעקב: "שפוך לתוך פי ואני אוכל, שאיני יכול אפילו לתת לתוך פי, ולא ללכת אל בית אבי". שעשו "מצא [את] יעקב אחרי הצאן במרעה, רחוק מן העיר, אם היה האוכל מתמהמה לו, היה מיד מת". וראה שם בהמשך דבריו. וראה עוד: תוספות השלם על התורה, ג, בראשית כה כט, אותיות ו-ח, ירושלים תשמד, עמ' כח.
- ביאורי לפיוט הוא על-פי ביאורו של מהדירו, ע' פליישר. אמנם ייתכן להסב את הטור "ולא זכר מלח נזיד עדש" לעניין אחר לגמרי, על מרדכי שנתן להמן מלחמו והצילו מרעב. ראה: בבלי, מגילה טו רע"ב; תרגום ראשון, אסתר ג ב, ג ד, ה ט; מדרש מגילה (אוצר מדרשים, סוף עמ' 59). והשווה: ילקוט שמעוני, אסתר, סוף רמז תתרנו. אך פרשנות זו דחוקה, שלפיה נמצא שהעיקר חסר בפיוטנו. כי כל המקורות הזכירו שמרדכי האכיל את המן לחם בלבד, ו'מלח' ו'נזיד עדש' מאן דכר שמה!
- ודרך אגב, בעל הטורים, בראשית כה ל, מוקש את קניית יעקב לבכורת עשו לקניית מרדכי להמן: "הלעיטני נא מן' (בראשית שם), ראשי התיבות המן. לומר, כשם שיעקב קנה מעשו בכורתו בלחם ועדשים; כך קנה מרדכי את המן לעבד בפת לחם". וכך בפירוש הרוקח על התורה, א, פרשת תולדות, מהדורת הרב י' קלוגמן, בני ברק תשלט, עמ' קצד-קצה.
- 5 הפיוט 'אשר הניא' שייך לתקופת הפיוט הקדם-קלאסי, היינו, מהמאה השישית לכל המאוחר. ראה: א' יערי, 'הברכות שלאחר קריאת המגילה: הנוקם את נקמתנו', מחניים, מג (תשכ), עמ' 31; י' רצהבי, מגזי שירת הקדם: פיוט וחקרי פיוט, ירושלים תשנא, עמ' 42-43; י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים: טיבה ודפוסה, מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים תשכו, עמ' 107; הנ"ל, עיוני תפילה, בעריכת א' שגאן, ירושלים תשמג, עמ' 165 הערה 55; י' אלבוין, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, ערך והשלים י' היינמן, תל-אביב תשלב, עמ' 418 הערה 12 (הוספת היינמן); ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשסח, עמ' 46. וכבר נדחתה דעתו של ש"ח קוק (עיונים ומחקרים ב, ירושלים תשכג, עמ' 197-201), המייחס לר' אשר הלוי, בן המאה השתיים עשרה. ראה, לדוגמא: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, מהדורה שלישית מתוקנת, ירושלים תשסא, עמ' 270-271 הערה 36; א' יערי, תולדות חג שמחת תורה, ירושלים תשנח, עמ' 167 הערה 3. תארוכו הקדום ושייכותו הארצישראלית של הפיוט 'אשר הניא' מקובלים במחקר גם בנוגע לשאר הפיוטים מסוגות, הברכה המפוייטת, אך לאחרונה הוטל פקפוק מסוים בדבר, ש"ייתכן שמדובר בסוגה פייטנית בבבלית... [ו]ייתכן שחלקן [של הברכות המפוייטות] לא חוברו לפני המאה השמינית או התשיעית" (ב' וש' אליצור, "אשר הניא עצת גויים": עיוני נוסח ולשון, לשוננו, פא [תשעט], עמ' 164. הנוסף במוסגר ממני).

הֵמֶן הוֹדִיעַ אֵיבַת אֲבוֹתָיו / וְעוֹרֵר שְׁנֵאת אֲחִים לְבָנִים
וְלֹא זָכַר רַחֲמֵי שְׁאוּל / כִּי בַחֲמֻלָּתוֹ עַל אֲגָג נוֹלַד אוֹיֵב 6.

ביאור: 1 **איבת אבותיו**: שנאת אבותיו, הם עשו ועמלק. **שנאת אחים**: שנאתם של יעקב ועשו. **לבנים**: ליהודים. בני יעקב. 2 **ולא זכר**: המן לא זכר. **רחמי שאול**: רחמנותו של שאול המלך. **כי בחמלתו על אגג**: כי בגלל ששאול חמל על אגג, מלך עמלק, ולא הרגו מיד (עי' שמ"א טו ח-ט). **נולד אויב**: נולד ממנו צאצאו, המן; עי' בנסמן להלן, הערה 7.

כאן מתואר המן ככופר בטובת **שאול** שחמל על **אגג** מלך עמלק והשאירו בחיים וממנו נולד צאצאו המן⁷, בעוד שהפיט הקודם מגדירו ככפוי טובה משום שלא זכר הצלת חיים קדומה יותר, את הצלת חיי **עשו** כשאכל מסעודת **יעקב**.

נניח עתה לשאלת מקורו של פייטנו בדבר טענת כפיות הטובה של המן, ונניח אף לתמיהה: מדוע המן היה צריך להכיר טובה ליעקב על שסעד את לב עשו בעוד הסועד שילם על אכילתו טבין ותקילין, בבכורתו שמכר ליעקב. כל שברצוני לברר: כיצד ומדוע נכנס המלח לסעודתו של עשו? מהו מקורו של הפייטן בפרט הזה?

ב. המלח ונזיד העדשים

אפשר כי הפייטן הוסיף את המלח לסעודה משום סמליותו לתוקף ושרירות הקניין, דוגמת "ברית מלח"⁸, היינו, חוק הקיים עולמית. המנהג להעמיד או לאכול מלח בהסכמי ברית או בסיום מכר כדי לסמל את תוקף ההסכם או המכירה, היה מוכר ונפוץ בעולם העתיק⁹, וייתכן אף במקומו של פייטנו האנונימי. והנה כבר המקרא מודיענו שיעקב דאג שקנייתו לבכורה תהיה בעלת תוקף מקסימלי וללא כל ספקות: "וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב: מִכְרָה כִּיּוֹם אֶת בְּכוֹרְתִּי לִי" (בראשית כה לא), ובתרגום אונקלוס: "זבין כיום דלהן ית בכורתך לי"¹⁰. כלומר: "כיום שהוא ברור, כך מכור לי **מכירה ברוכה**" (רש"י, המפרש את התרגום)¹¹. לפיכך ייתכן, שהפייטן העמיד את המלח על שולחן הסעודה מדעתוֹ־שלו, כביטוי לתוקפה ושרירותה של המכירה¹².

- 6 סדר עבודת ישראל: נוסח אשכנז, מהדורת י' בער, דלהיים תרכ"ח, עמ' 447. מהדורה חדשה של הפיט, על־פי כתבי יד ודפוסים קדומים, הופיעה אצל: אליצור, אשר הניא עצת גויים, עמ' 167-169, והמובאה הנוכחית היא בעמ' 167.
- 7 ראה: הרב ש' אשכנזי, אלפא ביתא תניתא דשמואל זעירא, א, ערך 'אגג', בעריכתי, ירושלים תשע"א, עמ' 10-14.
- 8 עי' במדבר יח יט.
- 9 עי' אנציקלופדיה מקראית, ד, ערך 'מלח', ירושלים תשכ"ג, עמ' 1055. והשווה: ר' פטאי, 'הלידה במנהג העממי', תלפיות, ו (תשט"ו), עמ' 694-698.
- 10 וכן להלן, פסוק לג: "וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב: הִשָּׁבְעָה לִי כִּיּוֹם". ובתרגום אונקלוס: "קיים לי כיום דלהן".
- 11 כיוצא בכך במדרש לקח טוב, בראשית שם: "מהו 'כיום'? מה היום הולך ואינו חוזר, אף מכירתך קיימת בלא חרטה ובלא חזרה".
- 12 במיוחד הדברים אמורים לדעת אחד המדרשים המאוחרים (מדרש אגדה, בראשית כה לד) והרבה מפרשים (עי' רשב"ם, רד"ק, פירוש ר' חיים פליטאל, חזקוני, הדר זקנים ועוד לבראשית כה לד; והשווה: פירוש ר' יוסף בכור שור, שם), שיעקב קנה את הבכורה **בממון**, והלחם ונזיד העדשים שנתן לעשו היה "לעדות קיום המכירה, כדרך כל לוקחים מוקח" (חזקוני, שם). נמצא כי העמדת המלח משתלבת היטב עם המגמה הכללית של הסעודה!

ומכיון שהגענו לדאגתו של יעקב כי מכירת הבכורה תמורת נזיד העדשים תהיה ללא כל סרך פקפוק, שמא ניתן להסביר את הכנסת המלח כמרכיב בסעודה באופן פשוט יותר: תבשיל הצריך למלח – כמו תבשיל עדשים¹³ – ולא הומלח, פגום הוא ותפול¹⁴. נמצא, כי אם יעקב היה מגיש לעשו נזיד עדשים תפל, בלא מלח, היה באפשרותו של עשו לפקפק בתוקף המכירה ולטעון: לא קיבלתי נזיד עדשים ראוי, ולא ניתנה התמורה המוסכמת לבכורה! כדי לחסום אפשרות זו, הקפיד יעקב למלוח היטב את נזיד העדשים שנתן לעשו¹⁵.

אמנם לביאור זה על שני אופניו נמצא, כי דברי פייטנו "ולא זכר מלח נזיד עדש" אינם טענה על המן שכפר בטובתו של יעקב שהאכיל את עשו והציל את חייו, הם תלונה אחרת כלפיו: כיצד אתה, המן, זממת להשמיד את זרע יעקב ולא זכרת כי יעקב קנה את הבכורה מעשו במכירה שרירה וקיימת, ללא כל סרך פקפוק, ולא יאה, אפוא, שהצעיר יעשה כן לבכור! ושמא נתכוון הפייטן, או המדרש שעל-פיו יסד את הדברים, לסתור את הסיבה בגינה אמר המן להשמיד את כל ישראל, כמבואר ב'תרגום ראשון' לאסתר:

והנה חוד קדמוי לאושטא ידוי למקטול ית מרדכי בלחודוהי, ארום חויאו ליה דמרדכי
אתי מן יעקב דשקל מן עשו, אבא דאבוי דהמן, ית בכורתא וית ברכתא, ויהודאי אינון
עמא דמרדכי. ובעא המן לשיצאה ית כל יהודאי די בכל מלכות אחשורוש, עמא
דמרדכי¹⁶.

[תרגום]:

והיה צחוק לפניו לשלוח יד להרוג את מרדכי לבדו, כי הגידו לו, שמרדכי בא מיעקב שלקח מעשו, אביו של המן, את הבכורה ואת הברכה, והיהודים הם עם של מרדכי. וביקש המן להשמיד את כל היהודים שבכל מלכות אחשורוש, העם של מרדכי].

לכך אומר הפייטן להמן: יעקב לא נטל מעשו את הבכורה אלא רכשה כדת וכדין כשהוא נותן את התמורה המלאה שביקש, בלא כל סרך ופקפוק – נזיד עדשים מלוח ומתובל כראוי!

¹³ מתקופת חז"ל איני מכיר מקור מפורש, שנהגו להמליח את העדשים, אך כן מסתבר לאור אזורי הנוהג בזמן הראשונים, בעיקר בהקשר לאיסור המלחת עדשים מבושלים בשבת משום 'עביד אוכלים' (ראה, לדוגמא: סמ"ג, לארין, סי' סה). וראה גם: ספר חסידים, מהדורת הרב ר' מרגליות, ירושלים תש"ו, סי' שצ.

¹⁴ עי' איב ו, בתרגום ובמפרשים שם.

¹⁵ חששו של יעקב מטענת 'מוק טעות' שיעלה עשו בעתיד עולה ממקור מדרשי אחר (בנוסף למצויין לעיל, הערה 1; ולעיל, ליד הערות 10-11 ובהן). ראה מדרש הגדול, בראשית כה לא, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשנ"ו, עמ' תמה: "אמר לו [יעקב לעשו]: הוי יודע שיש עולם בא, ושיש מתן שכר, שלא תאמר הטעית בך".

¹⁶ תרגום ראשון, אסתר ג ו, על-פי נוסח הדפוסים המצויים. והתרגום לעברית: הרב מ' רוז, מאורות המגילה, אסתר שם, בני-ברק תשנ"ה, עמ' סו-סז.

ג. המלח - שלמות הסעודה

בהקשר לכך ששלמות המאכל תלויה במרכיב שולי יחסית, מעט מלח, עד שנתניתו או אי-נתינתו במאכל הובלטה והודגשה כמעט כמו המאכל גופו, ראוי לגלגל את העניין הבא: למלאכים שביקרו את אברהם בחוליו הוא הגיש 'עוגות'¹⁷, אך כששניים מהם הגיעו ללוט, יום לאחר מכן, הוא האכילם 'מצות'¹⁸. וזאת על אף, ששני הביקורים חלו בפסח¹⁹ ולכאורה ניתן למלאכים מאכל זהה - מצות; לחם שלא החמיץ. מדוע, אם כן, מכנה המקרא את הלחם שהוגש למלאכים פעם 'עוגות' ופעם 'מצות', בעוד שמדובר, לכאורה, במאכל זהה? אפשר שהפתרון טמון בלשונו של אונקלוס המתרגם בכל מקום את 'מצות': 'פטיר'²⁰, שהוא, לאחת הדעות, מלשון: 'תפל'²¹, שכן 'תפל' מתורגם 'פטיר'²². היינו, משום ש'מצה' היא כזו

17 עי' בראשית יח ו, שאברהם אמר לשרה: "לושי ועשי עוגות".

18 בראשית יט ג: "ויעש להם משתה ומצות אפה, ויאכלו".

19 ראה בראשית רבה, מח יב, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 490, שהמלאכים באו לאברהם ב'פרוס הפסח'. וראה גם מכילתא דר' ישמעאל, פרשת בא (מסכתא דפסחא, פרשה יד, מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 51): "בחמשה עשר בניסן באו מלאכי השרת אצל אברהם אבינו לבשרו". וכך בסדר עולם, פרק ה. ובפסיקתא רבתי, פסיקא ו, מהדורת מ' איש' שלום, וינה תרמ, דף כד ע"ב: "כשהמלאכים באים אצל אברהם, מהו אומר? 'לושי ועשי עוגות', שהיה פסח". וראה עוד: תורה שלמה, בראשית יח ו, ס' צא-צב ובהערות; מאמרי 'אימתי ביקרו המלאכים אצל אברהם אבינו' (בכתובים). ולפי שהמלאכים ביקרו את אברהם בחמשה עשר לחודש, נמצא שבאו ללוט בליל ששה עשר בניסן (עי' בראשית יט א), וכן מפורש במדרש שכל טוב, בראשית יט ג: "שהיה ליל שני של פסח". וכך גם משמע, מבראשית רבה, נ"ב, עמ' 516, שהפסיקתא סדום היתה בט"ו בניסן. וראה עוד: בראשית רבה, מח יב, עמ' 490, ביאור 'מנחת יהודה' לשו' 1.

כאמור, בבראשית רבה, מח יב, עמ' 490, נאמר: "'לושי ועשי עוגות', פרוס הפסח היה". כך (או: 'פרוס הפסח') במרבית עדי הנוסח. והנוסח באחד מעדי הנוסח האחרים: "'ערב פסח'" (עי' בראשית רבה, שם, שינויי נוסחאות לשו' 1) משובש (עי' 'מנחת יהודה' לבראשית רבה, שם, לשו' 1). אמנם את 'פרוס הפסח' שבמובאה זו לא ניתן לפרש שהוא ט"ו יום קודם לפסח, כמו בלשון המשנה (שקלים, ג א; וראה: תוספתא, שקלים, ב א), שכן לדעת בראשית רבה, שבערבו של היום שנפטרו המלאכים מאברהם הם באו לסדום, ולמחרתו, ביום ט"ו בניסן, סדום נהפכה (עי' בראשית רבה, נ א, עמ' 516; נ ב, עמ' 531), מוכרח, ש'פרוס הפסח' בבראשית רבה הוא: זמן הפסח, היינו: ט"ו בניסן, וכך ביארו כמה ממפרשי המדרש (עי' בראשית רבה, מח יב, בפירושי 'עץ יוסף' ו'מנחת יהודה'), וכיוצא בכך נתפרשו כמה מאזכורי 'פרוס הפסח' בספרות החז"לית. ראה: ש' ליברמן, 'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי', ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניו-יורק תשי', חלק עברי, עמ' רצח-רצט.

חשוב גם להוסיף, שכמה ראשונים היה נוסחם בבראשית רבה: "הא אמרה שפסח היה". ראה: דעת וקנים, בראשית יח יד; תוספות, ראש השנה יא ע"א, ד"ה 'אלא'. ובפירוש הרוקח על התורה, א, פרשת וירא, מהדורת י' קלוגמן, בני-ברק תשלט, עמ' קנה-קנו: "'תחת העץ'... ובבראשית רבה ובשוחר טוב, משמע, בפסח היה, וכן בסדר עולם". אך עדיין ייתכן שהוא 'תיקון סופרים' מאוחר, להשוות את לשון בראשית רבה לשאר המדרשים שהובאו למעלה.

20 ראה: ר"ב פון, העקיבות התרגומית בתרגום אונקלוס, ירושלים תשסד, עמ' 238-239.

21 ראה: חמשה חומשי תורה עם מעט צרי [...] על תרגום אונקלוס [מאת הרב י' לב], א (בראשית), מילואים לפרק יט פסוק ג, ירושלים תשע, עמ' שכח. לפירושים אחרים ל'פטיר', ראה: פון, העקיבות התרגומית בתרגום אונקלוס, עמ' 238 הערה 235.

22 עי' תרגום, יחזקאל יג י.

שלא החמיצה וחסר בה החימוץ המשלים את טעמה, היא נחשבת כמאכל תפל = 'פטיר'²³. ייתכן אפוא, שהמקרא מכנה את הלחם שאפה לוט בשם 'מצות' לא רק משום שלחמו לא נתחמוץ אלא אף מחמת **שלא ניתן בו מלח**, כמפורש במדרש סירובה של אשת לוט לתת מלח לאורחים²⁴. אך לחמו של אברהם נתכנה 'עוגות' – על אף, שכאמור לדרשת חז"ל, גם לחם זה לא היה חמוץ – כי הוא, שעינו היתה יפה באורחים, ודאי נתן בו מלח²⁵, ולא היה לחמו תפל²⁶.
ואל יהא חסרונו של המלח קל בעיניך. מהדגשת המדרש שצרות עינה של אשת לוט הסתכמה בסרובה להגיש לפני אורחיה מלח²⁷, דבר מועט שעלותו פרוטות, אנו למדים, שבמקרה זה ה'מלח' משמש כסמל לרוחב לבו של המארח. צר העין – מתגנה במלח, וטוב העין – משתבח בו. ועתה מובן מדוע בשעה שהמלאכים סגרו על יצחק כשנעקד על המזבח בהר המוריה, וביקשו עליו רחמים בזכות אברהם אביו, מצאו לנכון לציין את חסדו של אברהם עמהם, שבזמן שנתארחו אצלו הוא **כיבדם במלח**!

קמו מלאכי ומפייסין למריהון: / בבִּעְנו מִיֶּנֶךְ, חוּס עַל טְלִיֵּי
רְחֹמֵי דְאִבּוּהֵי אֲנֵן מְדַכְרִינֵן / דְּאֶקְלָנֵן עֵימָה מֶלֶךְ בְּרִיתָה.

[תרגום:]

עמדו המלאכים ומפייסים לאדונם: / בבקשה ממך, חוס על הנער
אהבתו של אביו אנו מזכירים / שאכלנו עמו מלח בביתו]²⁸.

²³ ראה גם: ח"י קהוט, ערוך השלם, ה, ערך 'מצה' (1), וינה תרמט, עמ' 215; א' ראנד, 'לפירוש המלה מצה', לשוננו, כב (תשיח), עמ' 81-82; תא-שמע, 'מצה מלוחה בפסח' (להלן, הערה 25), עמ' 233 הערה 1.

²⁴ בראשית רבה, נ ד, עמ' 521:

'ומצות אפה ויאכלו', אמר ר' יצחק: מצות גדולה עמדה על המלח. דהוה אמר לה: הב לאלריך אכסניי קלי מלח, והוות אמרה ליה: אוף הדא סוניתה בישתא את בעי מלפה הכא!?

וראה עוד: בראשית רבה, נא ה, עמ' 536; מדרש אגדה, בראשית יט כו. ובמדרש לקח טוב, בראשית יט ג: "אשתו של לוט אפילו מלח לא הביאה לפניהם, ולפיכך נהייתה נציב מלח".

²⁵ המנהג האוסר נתינת מלח במצות הינו מאוחר לימי התנאים ואין ללמוד ממנו מאומה להבנת דברי תרגום אונקלוס. על מנהג אשכנזי זה, שהוא כנראה מ'ראשית הישוב הרבני באשכנז' (המאה העשירית), ראה: י"מ תא-שמע, 'מצה מלוחה בפסח: לטיבם ומובנם של מנהגי אשכנז הקדומים', מכתם לדוד: ספר זכרון להרב דוד אוקס, בעריכת י"ד גילת וא' שטרן, רמת-גן תשלח, עמ' 232-241 [=הנ"ל, מנהג אשכנז הקדמון: חקר ועיון, מהדורה שלישית מתוקנת, ירושלים תשנ"ט, עמ' 249-259].

²⁶ תודתי לידידי הרב **אברהם משה רוט**, ממנו שמעתי ביאור זה, אשר גם הפנני לדברי 'מעט צרי' הנזכרים, לעיל ליד הערה 21. הרב א"מ רוט אף העירני, שההבדל בין ה'עוגות' שעשה אברהם ל'מצות' שהגיש לוט נתבאר בדרך קרובה בפירושו של ר' שבתאי בס, שפתי חכמים, בראשית יט ג:

והא דאמר גבי אברהם 'לושי ועשי עוגות' ולא אמר 'מצות', שהרי פסח היה והיה לו לומר 'עוגות מצות', יש לומר, דאברהם צוה שיעשה **מצה עשירה**, לפי כבוד האורחים.

²⁷ עי' לעיל, הערה 24.

²⁸ פיוט 'אמר יצחק לאברהם אבינו', הנאמר לכמה מנהגות קודם תרגום הדיבר החמישי. ראה: מחזור שבועות: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת 'פרנקל, ירושלים תשס, עמ' 469, טורים 19-20; שירת בני מערבא: שירים

אין מדובר כאן במלח גרידא; מגונה האדם המגיש לאורחו מלח בלבד! ²⁹ דברי המלאכים "דאכלנן עימיה מלח בביתה", באו להעלות על נס את רוחב לבו של אברהם לאורחיו: מארח טוב עין, מגיש לאורחיו אוכל מתוקן ומתובל היטב במלח, כדי שיאכלו כמה שיותר, אך צר העין החוסך במלח, אינו מרויח את המלח לבדו, כי מחמת חסרונו אין האורחים אוכלים מהמאכל התפל אלא כדי הכרח. ומכיון שכך נמצא, כי בקשת המלאכים "חוס על טליא" בזכות הכנסת האורחים המהודרת שנהג בהם אביו, קרובה למפורש במדרש 'פסיקתא רבתי':

...כיון שבא ליתן את המאכלת על צוארו, באו המלאכים והיו בוכים ומצווחים לפני הקב"ה... ומה היו צועקים? 'נִשְׁמָנוּ מִסְּלוֹת, שְׁבַת עוֹבֵר אוֹרֵחַ, הִפֵּר בְּרִית' וגו' (ישעיה לז ח)! היכן הוא מתן שכרן של עובדי דרכים שהיה אברהם מודיע בעולם?! ... בטל מתן שכרם של אורחים! שהיו באים מכל מקום ולנים אצל אברהם לאכול חנם ולעשות אותך ברכה בעולם! ... מפיר אתה את הברית שאמרת לאברהם 'את בריתי אקים את יצחק' (בראשית יז כא); הרי המאכלת על צוארו, עד אימתי אתה ממתין?! ³⁰

ארמיים של יהודי ארץ ישראל בתקופה הביזנטית, מהדורת י' יהלום ומ' סוקולוף, ירושלים תשנ"ט, עמ' 128-131, טורים 40-37. בשתי המהדורות נדפס ב'פנים': "דאִכְלִין עימיה", אך העדפתי את לשון העבר 'דאכלנן' שבאחד מעדי הנוסח (ראה: מחזור לשבועות, שם, שינויי נוסחאות לטור 20; שירת בני מערבא, עמ' 129, שינויי נוסחאות לטור 40), כפי שגם הסכימו יהלום וסוקולוף (שם, ביאור לטור 40). ראו גם לציין את הנוסח החרגי המופיע בעד נוסח יחידאי: "דאִכְלִין עימיה לֶחֶם וְמִלַּח בְּבֵיתָה" (עי' מחזור שבועות, שם, שינויי נוסחאות לטור הנוכרי). ומסתבר שהוא 'תיקונו' של מעתיק מאוחר שהתקשה לקבל את ההתעלמות מהמפורש במקרא: "לושי ועשי עוגות" (בראשית יח).

בתרגום העברי לפיוט העדפתי את תרגומו של י' פרנקל, שלדעתי יותר מדויק. על התרגום העברי הלקוי לפיוטים הארמיים שנכללו במהדורת יהלום-סוקולוף, ראה: מ' בראילן, 'פיוטים ארמיים מארץ ישראל ואחיותם במציאות: י' יהלום ומ' סוקולוף, שירת בני מערבא, ירושלים: האקדמיה הישראלית למדעים, תשנ"ט' [מאמר בקורת], מהות, כג (תשס"א), עמ' 167-188. הנדפס שם הוא רק מחציתו של המאמר, שהדיון הלשוני התופס את מחציתו הראשונה עדיין לא נדפס, ובראילן נהג עמי בטובת עין ומסר לעיוני את מאמרו בשלמות. את זמנו של הפיוט הארמי קשה לקבוע בוודאות, אך נראה שהוא מהמאות החמישית-השביעית, ושמו אף מהמאות החמישית-השישית. ראה: בראילן, שם, עמ' 177.

²⁹ השווה איכה רבה, א, ז, באחד מבני אתונה שבא לירושלים וביקש מ'תינוק' אחד, שיקנה לו בפרטה "מה דאכול ואשבוע ויותר ואיסב לאסטרטא" (=דבר שאוכל, אשבוע ואותיר ממנו לדרך). אותו תינוק הלך וקנה לו מלח...

³⁰ פסיקתא רבתי, פיסקא מ, דף קע"א. כיוצא בכך במדרש ויושע (בית המדרש, א, מהדורת א' ילינק, לייפציג תרי"ג, עמ' 38):

באותה שעה בכו מלאכי השרת במר נפש, ומה היו אומרים: ... היכן הוא שכרן של מכניסי אורחים?! שכל האורחים שהיו באין מכל מקום, מכניסי אברהם בתוך ביתו ומאכילים ומשקים ומלווים לדרכם, היכן השכר שנטל אברהם?...

ובנוסף זה הושמט 'ולעשות אותך ברכה בעולם' מתמיהת טענת המלאכים. אמנם גם לאחר דבר, שה'מלח' בפיוט משמש גם כתיאור לכלל הסעודה הרחבה שהגיש אברהם לאורחיו, עדיין אין בקשת הרחמים שבפיוט זהה לזו שבמדרש, כי בפיוט מעידים המלאכים על עצמם, שהם אכלו עמו 'מלח', בעוד שבמדרש, המלאכים מדברים על האורחים 'שהיו באים מכל מקום'.

אולם מאידך גיסא, מהדגשתם "דאכלנן עימיה מלח בביתה" – עניין שנזכר בפיוטנו בלבד ולא נודעו לו מקבילות מדרשיות ופייטניות – נמצא, כי השערתי בדבר שינויי הכינויים בין 'עוגות' ל'מצות', שזו נתקנה במלח וזו לא, יש לה על מה להישען, שהרי דברי המלאכים "דאכלנן עימיה מלח בביתה" נסובים על ביקורם אצלו שאז הוא צוה לתת לפנייהם 'עוגות'³¹.

31 יהלום-סוקלוף (שירת בני מערבא, מבוא, עמ' 42) כותבים: "המלאכים עצמם מבקשים רחמים על יצחק בשעת העקידה בזכות המלח – שהוא מטונימי לסעודה – שהגיש להם אברהם אביו". אך לדעתי, אין להביט על ה'מלח' כענין מטונימי (החלפה של נושא ראשי בנושא משני שאינו דומה לו אלא נמצא קרוב אליו במקום או בזמן) בלבד, אלא יש להשתמש בו כפרט וככלל כאחת, כדברי בגוף המאמר.